

Катерина Скрипник

РАДЯНСЬКА ФІЛОСОФІЯ І ЕКСПЕРТНІСТЬ: ЕПІЗОД З ПРАКТИКИ ВОЛОДИМИРА ШИНКАРУКА¹

Перетини між академічною філософією і ширшими культурними процесами в Україні XX століття досі є малодослідженою темою. Вона сповнена прогалин, які неможливо усунути без архівних досліджень. Водночас ця тема вельми важлива і для самоосмислення фахової спільноти, і для уточнення загальної інтелектуальної історії України XX ст. На нашу думку, особливо значна концентрація таких прогалин стосується досліджень академічної філософії в УРСР другої половини XX ст.

Можна наводити різні причини такого браку досліджень. Одна з найочевидніших, на наш погляд, – травматичність потенційних результатів для самоосмислення фахової спільноти. Адже спеціалізовані філософські інституції в СРСР мусили, окрім основних, виконувати ще й додаткові, специфічні функції (від ідеологічної легітимації режиму до здійснення експертизи на замовлення різноманітних політичних і державних органів, у т.ч. репресивних). Менш очевидна причина – те, що значна кількість свідків і безпосередніх учасників відповідних подій (ідеться не лише про події, які роблять честь спільноті та її представникам, але й про ті, від яких і нині в непередбаченого читача може захолювати кров у жилах) ще й досі з нами. І повага до їхньої живої пам'яті та фахового доробку може стримувати деяких дослідників від занадто пильної уваги до тих чи інших дослідницьких тем і архівних сюжетів. Проте нам тут ідеться не так про реконструкцію причин цього браку уваги, як про демонстрацію сюжетів, які можуть постати в процесі дослідження документальних свідчень згаданих перетинів.

Останні можна умовно розділити на дві групи, залежно від типу залученості в них представників академічної філософії: 1) персональні; 2) інституційні.

Під персональними перетинами ми розуміємо участь у ширших культурних процесах окремих співробітників фахових інституцій, проте не в статусі власне співробітників і не за інституційним дорученням, а як приватних осіб і за особистою ініціативою. Прикладом такого персонального перетину може бути участь Василя Лісового і Євгена Пронюка в шістдесятницькому й дисидентському рухах. І хоча ця участь здобулася на співчуття колег (у т.ч. й декого з керівників Інституту філософії

© К. Скрипник, 2024

¹ Розвідка здійснена в межах дослідницької програми «Українська філософія XX століття в документах і текстах» (напрямок «Академічна філософія й український культурний процес») науково-архівного центру *Archivum Sententiarum* за підтримки спільноти журналу *Sententiae*.

АН УРСР [Лісовий 2014: 257]), реакція інституції була цілком однозначною й утилілася, зокрема, у звільненні з роботи найближчого кола спілкування Лісового й Пролюка (на той момент обвинувачених) [ibid.: 241-242].

Під інституційними перетинами ми розуміємо дещо інший тип залучення співробітників (або й цілих структурних підрозділів) фахових інституцій у ширші культурні процеси. Зазначені співробітники залучалися в ту чи іншу діяльність у статусі представників відповідних інституцій (тобто, згідно з посадовими обов'язками) або ж за інституційним дорученням². Таке залучення могло мати різні форми, проте однією з головних було експертне оцінювання наукових або художніх творів на замовлення партійних або державних органів. Зауважимо, що зустрічалися також випадки, коли ті чи інші владні органи стабільно працювали з одними й тими ж експертами, до яких формувалася своєрідна довіра. Проте формальною підставою такої сталої співпраці була саме афілійованість експерта з відповідною інституцією (від республіканських і до найменшої провінційної кафедри). Саме такому інституційному перетину – вельми показовому – і присвячений наш текст.

Але перш ніж перейти до самого матеріалу, мусимо окреслити один важливий аспект запропонованого поділу. Адже існує певна кількість випадків, які важко віднести лише до персональних чи до інституційних перетинів. У цих випадках складно з'ясувати, як діяли окремі філософи: як представники своїх інституцій чи як індивідуальні учасники культурних процесів (надто якщо виконувані ними інституційні доручення не оформлювались документально). Прикладом такої межової ситуації є дискусія між Володимиром Юринцем і Миколою Хвильовим, що відбулась у межах літературної дискусії 1920-х рр., зокрема щодо перспектив розвитку української культури в новому столітті [Юринець 2009]. Але попри наявність подібних складних випадків³, запропонований поділ усе ж є, на нашу думку, евристично корисним інструментом і здебільшого виявляється ефективним. Натомість розробка критеріїв ідентифікації таких проблематичних випадків мала би стати предметом окремого дослідження.

Ідея цієї розвідки виникла після ознайомлення з дописом Михайла Назаренка, де наведено свідчення з мемуарів братів Стругацьких щодо ролі голови Інституту філософії АН УРСР Володимира Шинкарука у відмові кіностудії ім. О. Довженка від зйомок фільму за сценарієм письменників Стругацьких [Назаренко 2024]. Цей сюжет зацікавив нас, адже міг би стати виразним прикладом того специфічного для СРСР типу впливу академічної філософії на культурні процеси, яким було експертне оцінювання (що іноді мало всі ознаки цензури). Завдяки пошукам⁴ в особовому архіві Володимира Шинкарука вдалося знайти оригінальний документ експертного висновку щодо сценарію Стругацьких, зробленого на замовлення Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка [ІА 1984].

Метою цієї публікації є відтворення подій, пов'язаних із обставинами замовлення, а також із особливостями висновку Шинкарука щодо сценарію Стругацьких і оприлюднення відповідного документа. Цим ми прагнемо привернути увагу до теми

² Варто зважати, що таке доручення іноді могло бути непублічним і не оформленим документально, тобто усним.

³ На наш погляд, вони неминучі при застосуванні будь-якої формальної класифікації до конкретного історичного матеріалу.

⁴ Принагідно висловлюємо вдячність співробітникові *Archivum Sententiarum* Ренату Швецю за його пошукову роботу.

експертних функцій філософських інституцій в УРСР (і СРСР загалом) як одного з видів залученості академічної філософії в ширші культурні процеси в Україні ХХ ст.

Звернення Стругацьких до кіностудії й підготовка сценарію

27 жовтня 1983 року Борис і Аркадій Стругацькі звернулися до Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, запропонувавши написати для неї сценарій художнього фільму «П'ять ложок еліксиру» [Бондаренко, Курильський 2015]. У заявці містився загальний опис сюжету пропонованого сценарію.

Згідно з цим описом, головним героєм фільму мав стати письменник. Його сусід, опинившись на порозі смерті через отруєння консервами, благає письменника терміново поїхати до замиського інституту й дістати там ліки «мафусаллін». Письменник погоджується й вирушає до інституту, проте відтоді все в нього йде шкереберть: від неприємної розмови із завідувачем лабораторії і до поміченого ввечері того ж дня стеження. Згодом з'ясовується, що на околицях міста в глибині стародавньої печери існує кам'яне заглиблення з джерелом особливої води, так зване Джерело Безсмертя. За рік із нього накрапає лише п'ять чайних ложечок води, і лише п'ять людей у світі знають про це. Поки вони вживають цю воду по ложечці на рік, вони залишаються безсмертними. Історія триває з давніх часів: усі п'ятеро виглядають молодими, але насправді є глибокими старцями, такими собі прибульцями з інших епох. Вони не схожі одне на одного, ненавидять одне одного, проте їх об'єднує спільна таємниця цієї води, яка дає їм монополію на безсмертя. Протягом століть вони пильно берегли цю таємницю, але звичний хід речей урвався через випадкове вторгнення головного героя до їхнього таємного простору. Зрештою, письменник втрапляє у вир загадкових, моторошних і небезпечних подій, які й складають значну частину сюжету [ibid.].

Стругацькі в заявці до кіностудії зазначають, що «це буде фільм про зіткнення соціалістичної людини, нашого сучасника, з похмурими примарами минулого» [ibid.]. Метою фільму проголошувалося дослідження філософських і морально-етичних проблем. Зокрема – несумісності «моралі й етики досоціалістичних формацій з мораллю й етикою людини соціалістичного суспільства» [ibid.], хоча надміру деталей стосовно цього морального антагонізму письменники у своїй заявці не надають.

Уже 22 листопада Стругацькі отримують схвальну відповідь кіностудії з вимогами щодо жанру, сучасності антуражу й декорацій фільму, а також – неодмінної наявності соціального тла, «на якому розвиватимуться основні події, що дозволить нам виразно побачити перевагу радянського способу життя й надасть майбутній картині чіткої контрпропагандистської спрямованості» [ibid.]. Зрештою, у тій самій відповіді авторам було запропоновано кінцевий термін, до якого вони мають надіслати остаточну версію сценарію – 1 березня 1984 року. Виправлений сценарій було надіслано вчасно.

2 квітня кіностудія надсилає Стругацьким висновок сценарної редакційної колегії (СРК) і творчого об'єднання «Радуга» щодо сценарію фільму. У ньому зазначалося, що хоча в сюжеті фільму представлені можливості розв'язання зазначених моральних проблем, сценарій усе ще вимагає доопрацювання через низку композиційних і змістових недосконалостей сюжету: довгий вступ до історії; незрозуміння головним героєм Феліксом реальності пропозиції безсмертя; ретроспективна (замість хронологічної) подача передісторії зіткнення письменника з одним із безсмертних; непереконливість історії спокуси героя безсмертям. Зрештою, фінал критиків

також не задовільнив. Тому кіностудія вирішила надати реченець для авторських правок сценарію – 25 червня 1984 р. [ibid.].

27 червня кіностудія приймає правки. У відповіді на них, серед іншого, зазначено, що для кіностудії все ще принципово залишається зміна фіналу сценарію, адже впевненість головного героя в безпечності безсмертних для людства не збігається з його громадянською – звісно ж, соціалістичною – позицією. Адже «пороки, які уособлює безсмертна п'ятірка, далеко не безпечні, бо заважають руху людства вперед, отруюють моральну атмосферу. Цю думку, очевидно, і має висловити головний герой» [ibid.]. Кіностудія надала реченець для других авторських правок – 19 листопада 1984-го.

3 вересня Борис Стругацький отримав листа від директора кіностудії. Останній повідомляв про направлення сценарію на спеціальну консультацію в Інститут філософії АН УРСР [ibid.]. Специфіку консультації ми б визначили як таку, що стосувалася ідеологічної «правильності» твору.

2 листопада Борис Стругацький отримав листа з кіностудії разом із додатком – висновком спеціальної консультації, написаним Володимиром Шинкаруком. Там зазначалося, що сценарій містить істотні «ідеологічні та моральні прорахунки», узагальнені Шинкаруком у чотирьох пунктах. Загальний висновок був категоричним: «робити фільм на основі цього сценарію не слід. У ньому неминучі ідейно-моральні прорахунки» (повний текст Висновку див. нижче).

Враховуючи симптоматичність цієї ситуації для заявленої у вступі до нашого тексту теми, а також із метою ширшого представлення цього матеріалу, далі наводимо текст висновку повністю. Сподіваємося, що цей сюжет і публікація повного тексту відповідного матеріалу сприятимуть розгортанню фахової дискусії щодо перетинів академічної філософії з ширшими культурними процесами в Україні другої пол. ХХ ст. Зрештою, лише в такій фаховій дискусії зможе сформуватися дійсно комплексний погляд на феномен академічної філософії в СРСР (зокрема і в УРСР) і на ті ідеологічно-охоронницькі ролі (у т.ч. в ширших культурних процесах), які їй іноді доводилося відігравати.

ВИСНОВОК⁵

Про літературний сценарій «П'ять ложок еліксиру» Аркадія Стругацького і Бориса Стругацького.

У сценарії зроблено спробу художньо осмислити й намітити розв'язання винятково важливих філософсько-моральних проблем смерті й безсмертя, права на безсмертя, несумісності моралі соціологічного⁶ колективізму і приватновласницького індивідуалізму. Однак спосіб постановки та художнього розв'язання цих проблем у літературному сценарії викликає щонайменше серйозні подивування:

⁵ Поданий текст є нашим перекладом російськомовного оригіналу Шинкарука [ІА 1984]. Оригінал складає два аркуші машинопису, в якому для позначення дужок використовувались символи / /. Ми відтворюємо всі особливості оригіналу аж до підкреслень і синтаксичних помилок.

⁶ В оригіналі «социологического». Враховуючи, що текст є машинописом, припускаємо, що це друкарська помилка, яка виникла через неправильне прочитання рукописного оригіналу. Адже за змістом і тогочасною стилістикою тут було би природним вжити прикметник «социалистического».

1. Запропонований у сценарії спосіб досягнення особистого безсмертя звісно ж належить до царини фантастики, але чому автори беруть його не з арсеналу науки /напр. ідеї акад. В. М. Глушкова/, а з доннаукових /казкових/ уявлень /«еліксир безсмертя»/?

Для сучасного глядача перехід від таємниць, «надсекретних» досліджень якоїсь наукової установи до відкриття казкового «Джерела еліксиру», зробленого деякими особами 500 і більше років тому, певно ж таки не вкладається в рамки жодного здорового глузду, руйнує художність вигаду.

2. Дійсно важлива і складна проблема смерті й безсмертя поверхово зведена до боротьби морального живого й морального мертвого, при тому, таким чином, що морально мертве, приречене на моральне небуття /антиподи соціалістичної моральності/ живуть тільки завдяки «еліксиру життя», та й то тільки в «п'яти особах».

Але навіщо звертатися до цього «еліксиру», якщо такого роду осіб ще, на жаль, у нас предостатньо і без «еліксиру безсмертя». І наш кінематограф розкриває боротьбу з ними в реальних конфліктних ситуаціях досить успішно.

3. Художній прийом консервації та стагнації виведених негативних якостей особистості через «еліксир життя» у сценарії суперечить «сучасності» героїв «еліксиру». А в науковому відношенні виглядає абсолютним абсурдом, тобто за межами фантастики.

4. «Драматичні» ситуації навколо «секретних ліків», таємниць деякої наукової установи художньо слабкі та з погляду реалізму зображення нашої соціалістичної дійсності «погано пахнуть».

Загальний висновок: робити фільм на основі цього сценарію не слід. У ньому неминучі ідейно-моральні прорахунки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Бондаренко, С., & Курильський, В. (2015, 15 січня). *Письма, рабочие дневники. 1978–1984 гг.* Flibusta. <https://flibusta.is/b/391549/read>
- ІА. (1984). Висновок про літературний сценарій «П'ять ложок еліксиру» Аркадія Стругацького і Бориса Стругацького. Особовий фонд Володимира Ілларіоновича Шинкарука. Рецензії та відгуки на праці інших осіб (у т. ч. В.В. Щербицького, братів Стругацьких та ін.) (Ф. 319. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40). Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київ.
- Лісовий, В. (2014). *Спогади. Поезії*. Київ: Смолоскип.
- Назаренко, М. (2024, 11 липня). Facebook. <https://www.facebook.com/mykhailo.nazarenko/posts/pfbid02G58KebWxXZn2LkopFjP9hGVrC15E2Y9dhdKxE59FoB9qc9Wt1Gi7xgz06rr9NkNxI>
- Шкандрій, М. (2015). *Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років*. Київ: Ніка-Центр.
- Юринець, Я. (2009). З історії українських літературно-філософських дискусій 1920-х років: Володимир Юринець contra Микола Хвильовий. *Наукові записки НАУКМА*, 89, 71-75.

Одержано 23.08.2024

REFERENCES

- Bondarenko, S., & Kurilskiy, V. (2015, 15 January). *Letters, work diaries. 1978–1984*. [In Russian]. Flibusta. <https://flibusta.is/b/391549/read>.

- IA. (1984). Conclusion on the literary scenario 'Five Spoons of Elixir' by Arkady Strugatsky and Boris Strugatsky. Personal collection of Volodymyr Illarionovych Shynkaruk. Reviews and responses to the works of other people (including V.V. Shcherbytskyi, Strugatsky brothers, etc.). (Fond 319. Op. 1, 1. p. 40). Institute of Archival Studies of the Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv.
- Lisovyi, V. (2014). *Memoirs. Poems*. [In Ukrainian]. Kyiv: Smoloskyp.
- Nazarenko, M. (2024, 11 July). [In Ukrainian]. Facebook. <https://www.facebook.com/mykhailo.nazarenko/posts/pfbid02G58KebWxXZn2LkopFjP9hGVRc15E2Y9dhdKxE59FoB9qc9Wt1Gi7xgzo6rr9NkNxI>.
- Shkandrij, M. (2015). *Modernists, Marxists and the Nation. Ukrainian literary discussion of the 1920s*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Tsentr.
- Yurynets, Y. (2009). From the History of Ukrainian Literary and Philosophical Discussions of the 1920s: Volodymyr Yurynets contra Mykola Khvylovyi. [In Ukrainian]. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 89, 71-75.

Received 23.08.2024

Kateryna Skrypnyk

Soviet Philosophy and Expertise: One Episode from Volodymyr Shynkaruk

The first annotated publication of Volodymyr Shynkaruk's expert opinion (prepared in 1984) on the script for the film "Five Spoons of Elixir" by the Strugatsky brothers.

Катерина Скрипник

Радянська філософія і експертність: епізод з практики Володимира Шинкарука

Перша коментована публікація експертного висновку Володимира Шинкарука (підготовлений 1984 року) на кіносценарій «П'ять ложок еліксиру» братів Стругацьких.

Kateryna Skrypnyk, student at the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Катерина Скрипник, студентка філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

e-mail: 8441916@gmail.com
